

DÁSTÚRIY KELINSHEK TOYI DÁSTÚRLERI

Joldasbaeva. G.A

Nókis qalası 4-sanlı ulıwma bilim beriw mektebiniń tariyx páni oqıtıwshısı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11181745>

Annotaciya. Bul maqalada qaraqalpaq dástúriy toy máresimleri hám olardıń áhmiyeti haqqında sóz etilgen. Sonday-aq, toy máresimlerimizdiń bir bólegi bolǵan bet ashar, toy baslaw dástúrleriniń turmısımızdaǵı ornı hám ertedegi “tamasha”, “ılaq oyını” h.b haqqında maǵlıwmatlar berilgen.

Tayanış sózler: bet ashar, toy baslaw, gúres, ılaq oyunları, aytım, jıraw, baqsı, qıssaxan.

TRADITIONAL WEDDING CEREMONY

Abstract. This article talks about Karakalpak traditional wedding rituals and their meaning. Information is also given about the role of such ceremonies as bet ashar, toy baslaw and the ancient “tamasha”, “ılak oyın” (goat fighting) and other rituals.

Keywords: bet ashar, toy baslaw, wrestling, ılak oyın, aytım, jırov, bakhsi, kissahan.

ТРАДИЦИОННЫЕ СВАДЕБНЫЕ ЦЕРЕМОНИИ

Аннотация. В данной статье рассказывается о каракалпакских традиционных свадебных обрядах и их значении. Также даются сведения о роли таких церемоний, как бет ашар, той баслау и старинных «тамаша», «ылак ойын» (козлодрание) и других обрядов.

Ключевые слова: бет ашар, той баслау, борьба, ылак ойын, айтым, джирав, бахши, киссахан.

Qaraqalpaq xalqı óziniń milliy úrp-ádet hám dástúrleriniń ózine tánligi menen basqa xalıqlardan ajıralıp turadı. Úrp-ádet hám dástúrlerimiz ázelden xalqımız turmısınıń ajıralmas bólegine aylanǵan. Qaraqalpaq xalqına tán toy dástúrleriniń biri “bet ashar” esaplanadı. Bet ashar kelin túskende ámelge asırılatuǵın salt-dástúrlerdin biri

Qaraqalpaqlarda “toy baslaw” degen dástúr bar. Bul bet ashardıń aldınan ayıldı. Bet ashardıń ózi de “kishi bet ashar” hám “úlken bet ashar”ǵa bólinedi. Kishi bet ashar kelin kelgende ayılıp, soń kelin shımıldıqqa kirgizilgen¹

Bunnan keyin toydıń qızıqlı bólimi esaplanǵan toy baslaw, úlken bet ashar baslanıp, izi “gúres”, “qoraz urıstırıw”, “at jarıs” “ılaq oyunları” menen jalǵasqan.

“Toy baslaw” jırı ayılǵan soń toy baslanatuǵın bolǵan. Toydı baslawshı tiykarınan qolına duwtar alıp yaqı taqmaq penen qosıq arqalı toydı bolıw sebebin, onıń iyesi haqqında maqtawlar sózler aytqan. Geyde toy baslaw jırın jigit aǵası, geyde belgili taqıwa kelinshekler de atqarǵan.

Olar taqmaq qosıqlar arqalı toydı bolıp atırǵan sebeplerin túsindirgen. Bul haqqında belgili folklorist Qállı Ayımbetov tómendegishe jazadı: “Qaraqalpaq xalqı tariyxı jırlarında” toy baslap, óleń ayttı degen sózler jarasadı. Shinında da toydı baslaǵan qosıqshı poeziyalıq terme yaqı óleń qosıqlar menen baslaydı. Toy baslawdı kásip qılıp júrgen ayırım sóz sheberleride bolǵan.

Toydı baslawshı ózi úyrenip alǵan toy baslaw qosıǵın aytıp, jáne oǵan óziniń shayırshılıǵın da qosıp, toydı bolıp atırǵan jaǵdayın kópke túsindirip, toy beriwshini kótermelep maqtaydı”.²

¹ Мамбетов. К. Қарақалпақтардың этнографиялық тарихы. Н., 1995. Б.156.

² Айымбетов. Қ. Қарақалпақ фольклоры. Н., “Қарақалпақстан”. 1977. Б.31.

“Toy baslaw jırınıń tiykarǵı maqseti toy berip atırǵan adamǵa qutlı bolsın aytıwdan, toy sátlı ótiwi ushın jaqsı tilek tilewden, úyleniw toylarında qosılısqan eki jasqa baxıtlı ómir, saw-salamatlıq, tatıwlıq tilewden ibarat”. Toy iyesiniń quwanışın ushlastırıp, toy ústine toy bolsın-dep tilek tileydi”³-dep jazadı folkloristler Qabil Maqsetov hám Ádenbay Tájimuratov.

Toy degen quwanıştıń bası bolar,
Toy dese quwrap qalǵan bas jumalar,
Bul toydı qosıq penen baslayın men
Sıylıqtı tóрге beriń, jan aǵalar
Toyıńız qutlı bolsın deymen taǵı,
Úkemniń jaynay bersin baxıt baǵı
Jigitler qızdırıńlar merekeni,
Saz shertip, qosıq aytar keldi waǵı
Toy berse awılımnıń dańqı shıǵar,
Toyǵa dep, bala-shaǵa sendey ıǵar,
Toy qádesin sorasam toyxanadan,
Bermeyin dep qádeńdi kimi buǵar
Toy baxıt, dárya kibi tasa bersin,
Dáwletin jıldan-jılǵa asa bersin
Toyıńdı shalqıp ótker Seytim aǵa,
Saқы-dep atın shıqsın, elin bilsin.⁴

Bet ashar eki túrli bólimnen: birinshi “aytım” ekinshisi “bet ashar”dan ibarat. “Aytım” toy baslaw qosıqlarınıń dawamı bolıp, bet ashardıń birinshi bóliminiń xizmetin atqaradı. Teması jaǵınan táriyp, úgit hám násiyat qosıqlarına ádewir jaqın turadı. Aytımda satira bolmaydı. Tek ǵana bunda kelinshekke jańa shańaraq qurıp atırǵanlıǵı menen qutlıqlaw menen sheklemedi. Al, bet ashardıń ekinshi bólimi ádette kelindi jigittiń tuwısqanları hám jaqınları menen tanıstırıw, jáne kelinshekke arnalǵan úgit-násiyatlaw qatarlarınan turadı.

Awqatlanıp bolǵan soń hámme “bet ashar”ǵa qatnasqan. Bunda kelinniń beti aq oramal menen jawılıp, qaptalında eki hayal kelindi eki jaǵınan uslap, birge iyilip sálem bergen. Bet ashardı tájriybeli, shayır, sózge sheber adam atqarǵan. Kelinniń betin ashatuǵın jigit aldınnan kelinniń betine jawıp qoyılǵan aq oramaldıń bir ushına baylanǵan miyweli aǵash tayaq uslap turatuǵın bolǵan. Qosıq qatarlar kuplet qılıp ayılǵan, hár kuplette atı atalǵanlarǵa kelin sálem berip iyiliwi kerek. Mısalı: Ram shayırdan jazılıp alınǵan betashar tómendegishe berilgen:

Bilesiz be kelinshek,
Qaylarda edi eliniz
Elinińdi sıylap iyilip,
Qayısar qıpsha beliniz
Jańa keldi, kelinshek
Sinalatuǵın jeriniz
Sinalmayın deseñiz

³ Мақсетов. Қ. Тәжимуратов. Ә. Қарақалпақ фольклоры. Н., “Қарақалпақстан”. 1979. Б.114.

⁴ Мамбетов. К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарихы. Н., 1995. Б.189-190.

Sıy izzetti bilseñiz
Tolayım jurt, xalqıña
Iyilip sälem beriñiz

Turpatıña qarasam
Pákize qáddi-boyıñız
Boyıñızğa ılayıq
Aqılın menen oyıñız
Wayım menen qayğın
Kewliñizden joyıñız
Qolına qolın usıñan
Qálegenıñe qosılğan
Qutlı bolsın, kelinshek
Quwanışlı toyıñız⁵

“Bet ashar”dıñ negizi didaktikadan (úğit násiyat) turadı. Bunda kelinshekke shańaraqtağı bar awırmansılıqtı moynına alıwı, “jeñge bar jerde biykeshtiñ júgi jeñillenedi”- dep qıyınshılıqtan qorqpay, ózinen keyingi awıl qızların bassılıqqa alıwı zárúrligin uqtıradı.

Dástúriy “bet ashar” kelindi kúyewdıñ tuwısqanları jaqınları menen tanıstırıwdan baslanğan, keyin kelindi kúyewdıñ awıllasları menen tanıstırğan. Tanıstırıw házil formasında jetkizilip, satıralıq hám házil formasındağı bul qosıq qatarlarında olardıñ peyilindegi ózgeshelikler, unamsız qatarlar sına alınıwı menen qatar olardıñ kúyew menen tuwısqansılıq baylanısları, kásibi h.b lar haqqında ayılğan. Hár atı atalğan adamğa joqarıda aytqanımday, kelin iyilip sälem bergen.

Biz kelinli boldıq dep,
Tınbastan júrgen ziñkildep,
Tandır-tandır nan jawıp,
Shay qaynatıp diñkildep,
Quwanışları qoynında,
Oraypegi jelpildep,
Batpan samal murnında,
Tanawları elpildep,
Bermedi dep sälemin,
Abısın-ajınlarıñız,
Turmasın sırttan gúñkildep,
Miyiñdi teser shiñkildep,
Abısın-ajınlarıña,
Bir sälem et, kelinshek⁶

Burınları qosıq qatarlarında adamlardıñ minezlerinen kóbirek múshelerindegi kemshilikler minep ayılğan. Bunday qatarlardıñ tárbiyalıq áhmiyeti derlik az. Mısal ushın:

⁵ Нызанов. М. Каракалпақлар. Н., “Билим”. 2020., Б. 277-278.

⁶ Нызанов. М. Каракалпақлар. Н., “Билим”. 2020., Б.286

Poshsha torǵay músheli
Qabırǵası úsh eli
Qarabay degen qaynaǵan
Oǵan berin bir sálem.⁷

Sońınan, kelin jańa túsken úyinde ózin qalay uslawın, onı miyirimli miynetkesh, úlkenlerdi hám ata-enesin húrmetlep sıylawı h.b lar haqqında ayılǵan. Olarǵa ǵamxorlıq qılıwı, óz shańaraǵı dep biliwi kereklikleri de úgit-násiyatlanǵan.

Sabırsız bolıp sál jerde
Suwısqı júrme, kelinshek,
Bıltırǵı ǵáptin ayaǵın
Quwısqı júrme kelinshek,
Hár kimniń erip sózine
Alǵanıń menen ayqasıp,
Buwısqı júrme kelinshek

Bir urısqı úyrenen,
Óshiger deydi, kelinshek
Bilimsizlerdi bilimli,
Keshirer deydi, kelinshek.
Júre almaǵan jolınan,
Keshiger deydi, kelinshek.
Buringılardan qalǵan sóz,
Kim salsa da urısqı,
Qırıq kúnge deyin ırısqı,
Kesiler deydi, kelinshek⁸

Dástúr kelinniń qonaqlarǵa iyiliwi, baslawshı tárepinen keliniń betiniń ashılıw menen tamamlanǵan. Sońında baslawshı bir shetine aqsha baylanǵan tawardı alǵan. Bet ashardan soń qaynı enesi “may sók”, sarı may qosılǵan pisken sók alıp kelgen. Birinshi qasıqtı ózi, ekinshi qasıqtı kelin jewi kerek bolıp, bul kelin hám ene bir-biri menen tatıw jasawı kerekligin ańlatqan.

Bet ashardan kelin óziniń kelinlik wazıypasına kirisip, kelgen miymanlarǵa xızmet qılǵan. Kelgen qonaqlar bolsa, kúyewdiń ata-anası hám de tuwısqanların “Qutlı bolsın”, “Toynı toǵa ulassın”, “Toylar onı bolsın” h.b dep qutlıqlaǵan. Kelin hám kúyewdiń ata-anaları hám jaqın-juwıqları bolsa, jas erli-zayıptı qutlıqlap, “qosa qarıǵaysız”, “ónip óskeysiz” h.b birge qartayıw, kóp áwlad qaldırıw nesip etsin dep óz tileklerin bildirgen. Toy kúni kelindi sınaw máresimim “sınaw” ótkerilip, onnan qanday xojalıq iyesi shıǵatuǵınlıǵı tekserilgen. Onıń qolına urshıq berilip, bul urshıq iyritiw dep atalǵan.⁹

Búgingi kúnde bet ashar bir qansha ózgeriske ushırıp, qosıq qatarları da zamanagóy túske endi. Házirde bet ashardı ótkeriw, kelinniń betin ashıw ushın arnawlı adamlar, ansambl shaqırıladı.

⁷ Мамбетов. К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарихы. Н., 1995. Б.196.

⁸ Нызанов. М. Қарақалпақлар. Н., “Билим”. 2020., Б.281.

⁹ Бекмуратова. А. Быт и семья в прошлом и настоящем. изд-“Қарақалпақия”. Н., 1970. С.78.

Bet ashar qosıqlarında zaman ruwxınıń sáwleleniwi, toyda eń dáslep ayıtılatuǵın “toy baslaw” bóliminde ayqın seziledi:

Kelinshek keldi kórińiz
Iyilip sálem berińiz
Quwanıştı toylasıp
Qaraqalpaq elimiz
Jipek bolıp jayılıp
Elime altın gúz keldi,
Kelinshek bolıp qıyılıp
Ala tawdan qız keldi.¹⁰

Bet ashar tekstlerinde ózgerisler bolıwı múmkin. Biraq, bul onıń pútkilley, áhmiyeti yaqı xızmeti ózgerip ketkenligin ańlatpaydı. Bet ashar burińǵısınsha jańada túsip atırǵan kelinge úgit-násiyatlaw, onı bolashaq shańaraq aǵzaları menen tanıstırıw maqsetinde aytıladı. Ol búgingi kúnde de óz aktualıǵın, jáne de tárbiyalıq áhmiyetin joytpaǵan. Qosıq tekstlerinde quwnaq házilli kupletler saqlanǵan. Sonı menen qatar sıńa alıwshı qatarlar da ushırasadı.

Ulıwma algında, bet ashar búgingi kúnde de turmısımızda óz áhmiyetin joytpaǵan hám jaqsı, tárbiyalıq áhmiyetke iye dástúr sıpatında qaraladı. Sonday-aq toy dástúrlerimizdiń ajıralamas, bahalı bólegi bolıp tabıladı.

Bet ashardan soń qonaqlar “tamasha”ǵa shaqırılǵan. Ol ádette uzaq aralıqqa sekiriw “báygiden” baslanǵan. Báygi tamashası kúndizgi waqıt ótkerilgen, jeńiske eriskenlerge sıylıq berilgen. Ádette tórt jeńimpazǵa sıylıq berilgen, al qatnasıwshılardıń sanı sheklenbeytuǵın bolǵan. Kóbinese birinshi sıylıq retinde tana, ekinshisine buzaw, úshinsine qoshqar, aqırǵısına sıylıq retinde aqsha berilgen. Báygide soń “gúres” bolǵan. Gúres jeńimpazlarında óz nábwetinde bahalı sawǵalar menen sıyılıqlanǵan.

Qaraqalpaq toylarında kóbinese laqqılar qatnasqan. Olar adamlarǵa hárqıylı anektodlar hám qızıqlı, kúlkili waqıyalar aytıp quwnaq atmosfera jaratıp toydıń kewilli ótiwine kómeleşetuǵın bolǵan. Laqqılar óz gúrrińlerinde erinsheklik, qalaqlıq, sıqmarlıqtıń ústinen kúlgan.

Bunnan basqa, “ılaq”, “qoshqar urıspa” sıyaqlı oyın jarısları da ótkerilgen. Erte de erlikti, sheberlikti talap etetuǵın qáweterli oyınlarınıń biri usı “ılaq” oyını bolǵan. Toy berip atırǵan úy «ılaq» oyınına bayraq tigedi. Bas salım kóbinese sıyır, at, túye, tete bayraq baspaq h b bolǵan.

Úydiń iyesi yamasa toydı basqarıp júrgen aqsaqal ılaqtı «ılaq»shılardıń ortasına aparıp taslaydı. Sonnan shabandozlar ılaqtı ala qashadı, basqası izinen quwadı. ılaqtı taqımǵa basıp, ortadan alıp qashıwdıń ózi de upayǵa esaplanǵan. «ılaq» oyınına kem degende eliw, alpis shabandoz qatnasqan. Oyınǵa qatnasqan shabandozlar ılaqtı aldın-ala belgilengen orınǵa ákelip taslaydı hám salımınń túrine qaray bayraqın aladı. Ayırım jaǵdaylarda toyxanaǵa yaqı awıl aqsaqallarınıń aldına ákelip taslap ta, sarpay iyesi bolǵan.

¹⁰Мамбетов . К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы. Н., 1995. Б.198

Toy da oynalatuǵın oraylıqaziyalı ilaq oyınında ilaq ushın gúresti S.P.Tolstov totomezimniñ túsiniq hám dástúrleriniñ kóplegen esteliklerinen biri sıpatında qaraydı.¹¹

At toydın sáni bolǵan. Olar jırawlar sıyaqlı toylarda adamlarǵa tamasha beretuǵın mádeniy oynlardı atqarǵan. Qaraqalpaqlar at shaptırıp toy bergen. Toylarda kúshliler óziniñ kúshin jurtsılıq aldında kórsetiw, jarıstan ozıw–bul ata-babamızdan kiyatırǵan jol. Sol dástúrler toylarda ótkizilgen. Attan paydalanatuǵın sport oynlarınıñ bir túri–at jarısı. Dástanlarda atlardı úsh kúnlık jolǵa, jeti kúnlık jolga jarısqa jiberedi. Bunda waqıt keńislikti bildiredi. Al, xalıq turmısında “shaqırım”, “aynalım”, “qur” termini paydalanıladı. Atlardıñ bunda shabısın jarıstırıladı.¹²

Jáne bir qaraqalpaq dástúriy kewil jazıwshı oynlardıñ biri átkónshek bolıp, onda hár qıylı urıwǵa tiyisli jigit qız jup bolıp ushqan. Eski dástúriy tamashalarınıñ biri “altın qabaq atıw” yaǵnıy oq jay menen nıshanǵa, qabaqqa atıw. Ayırım burıńǵı informatorlardıñ bergen maǵlıwmatları boyınsha nıshan yaǵnıy qabaq altınnan islengen, sonlıqtan “altın qabaq” ataması kelip shıqqan.

Bul jarısta qatnasıwshı mergenler hár túrli urıwlardan bolǵan, sonday-aq ayırım folklorlıq shıǵarmalarǵa qaraytuǵın bolsaq qızlarda bunday mergenlik jarıslarına qatnasqanlıǵın kóriwimizge boladı. Degen menen, bunday “ilaq”, mergenlik jarısları búgingi kúnde qollanıwdan shıǵıp qalǵan. Olar házirde derlik ushıraspaydı.

Aldınları qaraqalpaqlar arasında belgili tamashanıñ biri qaharmanlıq dástanlardı sóz etiwshı jırawlardıñ, baqsı hám qıssaxalardıñ poema hám qosıq oqıp beriwleri bolǵan. Olardı tınlaw ushın xalıq keshte toplanatuǵın bolǵan. Toplanganlar sheńber bolıp otırǵan, baqsı, jıraw, qıssaxanlar ortaǵa kelip otırǵan. Kelgenler kishkene baladan jası úlkenge shekem barlıǵı baqsı qıssaxanlardı dıqqat penen tınlap otıratuǵın bolǵan. Ayırım waqıtlar jıraw baqsılar tańǵa shekem aytatuǵın bolǵan. Sonında oramalǵa hámmesi pul salıp, jıynap, qıssaxanǵa berip, minnetdarshılıq bildirip “toyında qaytsın” dep aytatuǵın bolǵan.

Házirgi kúnde zamanagóy toylarda bunday baqsı jırawlardıñ atqarıwları derlik bolmaydı, onıñ ornına estrada qosıqshıları yamasa ansambl shaqırıladı Baqsı jırawlardıñ atqarıwındaǵı milliy eski eposlardı, sonday-aq milliy qosıqlardı házirde arnawlı koncert yaqı konkurs bayramlarda esitiwimizge boladı. Ulıwma alǵan da kópshilik toylarda búgingi kúnde bunday tamashalar ushıraspaydı. Házirgi toylar da aldınnan ansambl qosıqshılar shaqırıladı. Olardıñ atqarıwındaǵı qosıqlarǵa kelgen miymanlar oynaydı, kewil kóteredi. Sonday-aq toy barısında ayaq oynlar, kelgenlerdiñ keypiyatın kóteriw hám toy qızıq bolıwı ushın hár qıylı oynlar ótkeriledi.

REFERENCES

1. Айымбетов. Қ. Қарақалпақ фольклоры. Н., “Қарақалпақстан”. 1977
2. Бахадырова.С. Қарақалпақ қандай халық. Ташкент: “Наврўз” 2017.
3. Бекмуратова. А. Быт и семья в прошлом и настоящем. изд-“Қарақалпақия”.Н.,1970
4. Мақсетов. Қ, Тәжимуратов. Ә. Қарақалпақ фольклоры. Н., “Қарақалпақстан”.1979.
5. Мамбетов. К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарихы. Н., 1995.
6. Толстов. С.П. Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен. Проблемы истории докапиталистических обществ. 1935. №9-1

¹¹ Толстов. С.П. Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен. Проблемы истории докапиталистических обществ. 1935. №9-10.С.14.

¹² Бахадырова.С. Қарақалпақ қандай халық. Ташкент: “Наврўз” 2017. Б 56.